

Makâlât ve Fırak Yazım Geleneğinde Doğu-Hanefî Yazım Usulü: Ebû Mutî En-Nesefî (Ö. 318/930) Örneği | Rumeysa Balcı

İDE AKADEMİ | DÖNEM ÖDEVİ 2020-2021

Mezhepler Tarihinde Makâlât ve Fırak Yazım Geleneği

Sözlükte “ayrılma, farklılaşma, değişme, kopma ve sapma” gibi anlamlara gelen fırka kelimesi Mezhepler Tarihinde itikadi ve siyasi amaçlarla ortaya çıkan, kişiler ve fikirler etrafında oluşan zümreleşmeler olarak tanımlanmaktadır. Mezhep sözcüğü ise sözlükte “benimsenen görüş, gidilen yol, tutum ve davranış” gibi anlamlara gelmektedir. İslam Tarihinde mezhepler ise din anlayışındaki farklılaşmaların kurumsallaşması sonucu ortaya çıkan dini nitelikli beşerî oluşumların siyasi-itikadi ve fıkhi-ameli tezahürleridir. Mezhep kelimesi fırkadan daha kapsamlı olup günümüzde hem siyasî-itikadî hem de fıkhi-ameli oluşumların tümünü belirtmek için kullanılmaktadır. [1]

Makâlât kelimesi Hz. Peygamber’in vefatı sonrasında Ehl-i sünnet dışındaki fırkalar arasında ortaya çıkan tartışmalar neticesinde yazarların fikirlerini açıklamak, mezhebin savunmak veya karşısındaki mezhebin fikirlerini reddedip eleştirmek amacıyla ele aldığı eserler için kullanılmıştır. İlerleyen dönemlerde Ehl-i sünnet çevrelerinde de siyasi-itikadi fırkaların görüşlerini ele alan eserler ortaya konulmuş, bu eserlere Makalat, Makalatu’l İslamiyyin gibi isimler verilmiştir. İslam düşünce ekollerinin tarihini ve fikirlerini inceleyen bu ilme Makâlât, İlmu’l-Makâlât veya İlmu Makâlâtü’l-Fırak gibi isimler verilmiş, bu konuda eserler ortaya koyan müelliflere de Ashâbu’l-Makâlât denilmiştir. [2]

Başlangıçta ortaya çıkan mezhepler tarihi literatürüne bakıldığında bir fırkanın lideri veya müntesibinin fırkanın veya kendisinin belli bir konudaki fikirlerini müstakil birkaç sayfada incelediği görülmektedir. Bu eserlerin ilk örneklerini Haricîlik, Mutezile, Mürcie ve Şia mensupları yazmıştır. Bu eserlerde amaç kendi fırkasının görüşlerini övmek, diğer fırkaların görüşlerini yermek olduğu için başlangıçta tüm fırkaların görüşlerine yer verilmemiştir. Henüz başlangıç dönemi olduğu için bu dönemde yazılan eserlerde 73 fırka tasnifi yoktur, bilgiler dağınık ve düzensizdir ve siyasi baskı gibi birtakım nedenlerle eserler kaybolmuştur.

İlerleyen yıllarda herhangi bir konuda farklı mezheplerin fikirlerinin sıralandığı, benzer düşüncedeki fırkaların bir araya getirildiği, ana fırkaların sınıflara ayrılarak çeşitli meselelerdeki fikirlerinin bir araya getirilerek tedvin ve tasnif aşaması başlamıştır. İlk başlarda mevcut olan dağınık ve düzensiz bilgi birikimi sonraki süreçte yerini düzenli, geniş kapsamlı ve konu bütünlüğünün gözetildiği bir yazma sürecine bırakmıştır. Bu süreçte ya bir mezhep ve alt gruplarının görüşleri bir kitapta toplanıp tasnif edilmiş veya tüm fırkalar belli ana mezhepler etrafında sınıflandırılıp görüşleri tek bir eserde toplanmıştır. Bu dönemde Ehl-i Hadis taraftarı olan Ebu Hatim er-Razi (ö. 277/890) gibi isimler fırkaları 73 fırka hadisi çerçevesinde tasnif etmişlerdir.

H. 4. yüzyılın başlarına kadar fırkalar ve onların fikirlerini ele alan eserler daha ziyade Mutezilî ve Şîî alimler tarafından yazılmıştır, fakat bu dönemde yazılmış eserler birkaçı hariç günümüze ulaşmamıştır. Naşı el-Ekber (ö. 293/906)’in Mesailü’l-İmâme ‘si, Nevbahti (ö. 311/924)’nin Fıraku’s-Şia ‘sı, Kâbî (ö. 319/931)’nin ve Eşarî (ö. 324/935)’nin Makâlât t’ları bu dönemden elimize ulaşan eserlerden en bilinenleridir. Bu dönemde daha ziyade Mutezilî alimlerin yazdıkları eserler göze çarpsa da bu eserlerde 73 fırka hadisi esas alınmadığı için Sünni gelenekte kabul görmemiştir.

H. 4. asrın ortalarından itibaren ise bu durum değişmiş, 73 fırka rivayetine esas alındığı eserler kaleme alınmıştır. Bu dönemden sonra pek çok yeni fırkanın ortaya çıkması ve kendi fikirlerini ele alan eserler yazmaları üzerine Sünni gelenek İslam fırkalarının fikirlerini farklı din ve kültürlerle ilişkilendirmiş, eserler içerik açısından yalnızca İslam fırkaları ile sınırlı kalmamış, tüm fırka, din ve felsefi ekolleri kapsayan eserler ortaya

konulmuştur. [3]

Doğu-Hanefi Mezhepler Tarihi Makâlât ve Fırak Geleneği

İlk dönemde yazılmış İslam mezhep ve fırkalarına dair eserlerine baktığımızda başvurulabilecek başka geleneğe ait fırak eserlerinin sayısı az olduğu için temel olarak Sünnî fırak edebiyatını esas aldıkları göze çarpmaktadır. Klasik dönemde ortaya çıkan makâlât ve fırak eserleri günümüze ulaşmadığı için sonraki dönemlerde yazılan bu tarz eserlerin fıraklar hakkında verdikleri bilgiler elimizdeki referansların temelini oluşturmıştır.

Eşarî (ö. 324/935), Bağdadî (ö. 429/1037) ve Şehristânî (ö. 548/1153) gibi isimlerin yazdıkları eserlere ve eserlerin gelenekteki yerine bakıldığında fırak eserlerinin yazımında Mutezilî ve Eşarî ağırlığı gözlenirse de onlardan alınan bilgiler fırak edebiyatının bütünü teşkil etmemektedir. [4] Lewinstein bu bağlamda Doğu-Hanefi Makâlât ve Fırak geleneğinin ihmal edildiğine dikkat çekerek bu geleneğe mensup olan bazı müellifleri ve eserlerini tespit ve tahlil etmiştir. Böyle bir geleneğin varlığına işaret eden ilk kişi olması ve bahsettiği eserlerin pek çoğunun el yazması olması nedeniyle, onun konu ile ilgili tespit ve tahlillerine çalışmamızda kısaca yer vermek ayrıca bir öneme haizdir.

Bu noktada ilk olarak İbnü'l Cevzi (ö. 597/1201)'nin Telbîsü İblîs isimli meşhur eserini ele alan Lewinstein'a göre bu eser tam manasıyla Fırak geleneğine ait bir eser olmasa da içerisinde sistematik İlmu'l-Fırak geleneğine dair pek çok önemli malzemeyi barındırmaktadır. Hanbeli sufi Abdülkadir Geylânî (ö. 561/1161)'nin Kitabu'l-Gunye 'si, Şafii muhaddis Seksekî'nin (ö. 683/1283) el-Burhan 'ı ve Malatî'nin (ö. 377/988) et-Tenbi h'inin içeriğinin incelendiği takdirde Telbis'tekinden tümüyle farklı olduğunu ve bu eserdeki mezhep tasnifinin ve malzeme formatı bize Mutezilî-Eşarî-Hanbelî gelenekten farklı bir gelenek olan Maveraünnehir'deki Doğu-Hanefi fırak geleneğinin bir temsilcisi olduğu görülmektedir.

Ebu Mansur Maturidî gibi alimler tarafından itikadi düşünceleri sistemleştirilen Doğu-Hanefiliği, bakış açılarını diğer gelenekler gibi yansıtabilecek düzeyde bir fırak yazım geleneği oluşturma ihtiyacı duymuş ve neticesinde Ortadoğu ve Hindistan'da yüzyıllar boyunca varlığını sürdürecektir. Lewinstein'a göre Eşari'nin Makâlât 'ına karşılık Hanefilerin İmam Maturidî (ö. 333/944)'ye de Kitabu'l-Makâlât isimli bir eser nisbet etmeleri de tam da bu nokta ile ilişkilidir.

Bu geleneğe ait eserlere Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fazl en-Nesefî (ö. 318/930)'nin Kitâbu'r-Redd alâ'l-Bida isimli eseri günümüze ulaşan en eski metin olarak örnek gösterilebilir. Diğer bir eser Irâkî'nin (ö. 500/1106) Fırakul-Müfterika beyne Ehli'z-Zeyğ ve'z-Zendeka isimli eseridir. Hâkim es-Semerkindî'nin (ö. 342/953) Kitabu Sevâdi'l-A'zam'ı , Abdülvehhâb el-Kıdvâî Kannevci'nin Bahru'l-Mezâhib isimli eserleri ve bunların dışında yazarları bilinmeyen Risale-i Marifeti'l-Mezâhib ve Heftad u Seh Millet adıyla yayınlanan Farsça eser de bu geleneğe ait kabul edilmektedir.

Doğu-Hanefi gelenek ana akım Mutezilî-Eşarî gelenekten farklı bir bilgi birikimini barındırıyordu. Cedelci bir tavırdan fazlasını barındıran bu çeşitli malzeme kümesi ana akım gelenekteki birtakım boşlukların doldurulmasında çok büyük bir öneme haizdir. Doğu-Hanefi Makalat ve fırak geleneği ile ana akım fırak geleneğini üzerinden kurulacak birtakım bağlantıların bizi İslam tarihindeki Makalat ve Fırak yazım geleneğinde yeni ufuklara sürükleyeceğini düşünüyoruz.

Doğu-Hanefî Makâlât ve Fırak Geleneği Örneği: "Kitâbu'r-Redd 'alâ ehli'l-bida ' ve'l-ehvâ"

Doğu Hanefi Fırak Geleneği'nden zamanımıza ulaşan en erken çalışma olması bakımından önem taşıyan bu eser, Mâturîdî'nin çağdaşı olan Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fazl en-Nesefî (ö. 318/930)'ye aittir. Nesefî'nin Kitâbu'r-Redd alâ'l-Bida' isimli eserinin önemini Massingnon kabul etmiş ve yazarın Sûfi ve Kerrâmî bağlantılarıyla ilgilenmiştir. Van Ess ve Bernard da aynı doğrultuda görüşler ileri sürmüş, ilaveten Bernard bu eserin Eş'ari'nin eserleri ile eşdeğer olduğunu belirtmiştir. [5]

Doğu-Hanefi Makalat ve Fırak geleneğindeki tüm eserler yapısal olarak geleneksel yazım geleneğinden farklıdır. Geleneksel fırak metinlerinin çoğunda rastladığımız yetmiş iki bidat fırkaya ayırma ilkesi burada da görülmektedir. Yetmiş üç fırka rivayeti esas alınan bu eserde ana fırkalar Harûriyye, Revâfız, Kaderiyye, Cebriyye, Cehmiyye ve Mürcie şeklinde altıya ayrılmış, sonrasında her fırkanın on iki alt kolu verilerek sayı yetmiş ikiye ve kurtuluşa erecek olan fırka "cemaat" olarak da yetmiş üçe tamamlanmıştır. 6×12 şeklindeki bu sınıflandırma yine bu geleneğe has bir sınıflandırmadır. Ele aldığımız eser aynı zamanda içerisinde yalnızca bu geleneğe has orijinal bilgileri barındırmaktadır.

Mutezilî-Eşarî makâlât geleneğinde genellikle Haricilik "Havâric" olarak geçtiği halde eserde bu fırkaya "Haruriyye" denilmektedir. Altı ana fırkanın içerisinde her ne kadar Kaderiyye bulunsun da Mutezile gibi tartışmalı ve o dönemde bölgede etkili olmuş bir mezhebin olmaması ilginç bir noktadır. Eserde geçen "Kuziyye" ve "Kenziyye" gibi fırka isimleri ana akım fırak eserlerinde bulunmamaktadır çünkü bu fırkalar daha çok Horasan ve Maverâünnehir çevresinde varlık göstermiştir. Eserde altı ana fırkanın tasnifinde Müşebbihe'ye yer vermek yerine yerine Mürcie'ye yer verilmesi de diğer bir ilginç noktadır. Bu durum bölgede Hanefilere yapılan Mürciî ithamından kurtulmak için yazarın böyle bir yola başvurduğunu düşündürmektedir.

Fırkaların isimlerinin sunuluş biçimi de yine geleneğin kendisine hastır. Doğu-Hanefi makalat geleneğinde yazarlar, standart yazarlardan farklı olarak fırkanın isminin sonuna nisbet eki olan '-iyye' yi getirirler ve ismin alışlagelmiş kullanım şeklinin ne olduğuna aldırmadan bu eki fırka ismine eklerler. Merkez coğrafyada Ezarika olarak bilinen fırkanın bu eserde Ezrakiyye; Râfızanın Râfiziyye ve Mu'tezile'nin de Mu'teziliyye olarak eserde kullanılması bu hususta en çok dikkat çeken örneklerdendir.

Keysaniyye Doğu-Hanefi fırak geleneği dışında hep Şia'nın alt kolu olarak sayılırken, elimizdeki eserde Kaderiyye'nin alt fırkası olarak gösterilmektedir. İçerik olarak da eserde belirtilen Keysaniyye'nin ana akım fırak kitaplarındaki ile herhangi bir alakası bulunmamaktadır. Ana akım fırak geleneğinde bulunan Navusiyye fırkası da elimizdeki eserde içerik olarak Doğu-Hanefi geleneğe has olarak ele alınmıştır.

Şerikiyye ismi ise ana akım gelenekte bulunmayıp yalnızca bu gelenekte rastlanılan fırkalara bir örnektir. Ebu Mutî' ayrıca Arapça gramerde olmayan yeni kelimeler de türetmiştir. Vehmiyye fırkası içerisinde geçen "Müzevvetün/Müzevvitün/Tezvitün " gibi kelimeler bu tarz bir kullanıma örnek olarak verilebilir. Doğu-Hanefi fırak geleneğinin malzemesinin kendine has olduğunun bir diğer işareti de bu gelenekte "nimet küfrü" yerine "nifak" kelimesinin kullanılıyor oluşudur.

Ebu Mutî'nin eserindeki birtakım ibare ve cümleler onun eserin taslağını, içeriğini ve malzemesini kendinden önceki başka bazı yazarlardan aldığını düşündürmektedir. Eserde sık sık ان غلب / ان شذح ifadelerinin kullanılması, eserin hacimli ve sistemli olması, reddiyesine başlarken "cemaat şöyle dedi" diyerek cümleye başlaması ve kendi söylediği ile cemaatin söylediği arasında ayırma gitmesi Ebu Mutî'den daha eski bir geleneğin var olabileceğini ve eserin geleneğin ilk örneği olmadığını düşündürmektedir.

Ebu Mutî' fırka isimlerinin nereden geldiğine, kurucularına, fırkanın tarihine ve faaliyetlerine eserinde değinmez, ele aldığı fırkaları yalnızca itikadî görüşleri üzerinden değerlendirir. Bu görüşler ise bir iki görüş ile sınırlı kalmış özet bilgilerden ibarettir. Bunun devamında Kur'an ve hadislerden örneklerle ele alınan fırkaya tenkidler yöneltilir. Bu durum ana akım makâlât ve fırak geleneğinin aksine Doğu-Hanefi fırak geleneğine ait bir özelliktir ve gelenekteki metinlerin betimlemeden çok açıkça reddiye odaklı olduğunu göstermektedir. Bu tavır aynı zamanda bu geleneğin yazarlarının tarihçi bakış açısından ziyade kalamcı bakış açısını barındırdığını göstermektedir.

Ana akım makâlât yazarları mezhep ve fırkaları batıl olarak nitelendirilmede referans olarak ferdî sapkınlıkları da göz önünde bulunduruyor iken, Doğu-Hanefi fırak geleneği yazarları mezhebin fikirleri ile ilgilenir ve şahısları zikretmeksizin eleştirilerini yapar. Doğu-Hanefi makâlât ve fırak geleneğine ait eserlerde tüm fırkalar aynı dil ve üslupta sunulup reddedilirken, ana akım makâlât ve fırak geleneğinde bir eserdeki fırkaların hem içerik hem de üslup yönünden farklı şekillerde ele alındığı gözlemlenmektedir. Doğu-Hanefi fırak geleneğindeki içerik ve

biçem ne kadar homojen ise ana akım gelenekteki de o kadar düzensizdir.

Ana akım Makâlât Geleneği karşısında Doğu-Hanefi geleneğe ait eserler karışık ve yüzeysel görünmektedir. Fıkıhla ilişkilendirilen birtakım uygulamalar Doğu-Hanefi gelenekte, inceledikleri bazı fırkaların sapkınlığını vurgulamak için kullanılmıştır. Kûziyye fırkası temizlik konusunda katı uygulamaları olan bir fırkadır ve Ebu Muti'ye göre onların bu tutumu teolojik temellidir. Fırkaya göre insanların iman durumları belirsiz olduğu için kirlenmeden sakınmak amacıyla olağanüstü birtakım tedbirler alınması gerekmektedir. Doğu-Hanefi gelenekteki tüm yazarlar -eserlerinde Ebu Muti'den farklı isimlendirmelere başvursalar da- Ebu Muti'deki gibi Haricilik bünyesinde taharete önem veren bazı fırkalardan bahsetmektedir.

Ebu Muti' eserinde Haricilik bünyesindeki Şemrahiyye fırkasını cinsel açıdan ahlak dışı uygulamaları ile ilgili bilgilerle aktarmaktadır. Fırka müntesiplerinin nikahlarında şahitlere ve mehire gerek yoktur. Bununla yazar Şiilikteki mut'a nikahını çağrıştırmak istemektedir. Bu şekilde Şiiliği çağrıştıran uygulamaların başka fırkalara atfedilmesi Doğu-Hanefi fırak geleneğinde karşılaşılan bir durumdur. Bu durumun Fars kökenli Haricî gruplar arasındaki farklı fikhî uygulamaların bir yansıması olması muhtemeldir. Bu durum Doğu-Hanefi makalat yazım malzemesinin Maveraünnehir bölgesinin sınırlarını aştığını bizlere gösterir niteliktedir.

Eserde şahıs ve yer ismi gibi özel isimlere birkaç yerde rastlanmaktadır. Bunlardan Nesefî'nin fırka anlatımında temel kaynak olarak başvurduğu Osmân b. Affân el-Siczî ve Abdullâh b. Muhammed es-Siczî erken dönemde yaşamış iki Kerramî şahıstır. Haklarında yeterince bilgi olmayan bu şahıslardan bilgi aktarırken Ebu Muti'nin "semiğtu" ifadesini kullanması onun bu isimlerden aldığı bilgileri eserlerinden değil de bizzat kendilerinden dinlemiş olduğunu düşündürmektedir. Bu özel isimlerden bir diğerine ise Müterabbisiyye fırkasından bahsederken rastlanılır. Eserde bu fırka ile ilişkili olarak Tahir b. Said b. Abdulmecid ismi geçer ve bu kişinin Nisabur'da Hüsrev Cird isimli bir köyden olduğu söylenir. Kitap boyunca Ebu Hanife'ye ise iki kez atıfta bulunmaktadır.

Bu gelenekte ve geleneğe ait eserlerde birçok defa karşılaşılan ve dikkatleri çeken bir diğer konu ise hâkim unsur olarak beliren sufi temayüllerdir. Hanefi ve sufi bağlantıları bulunan Ebu Muti'nin de Kerramîler ile bağlantısının bulunduğu düşünülmektedir. Nitekim Ebu Muti'nin birtakım maddi kazançlar peşinde olanlara karşı gösterdiği sert tavır -Kâsitiyye fırkasına gösterdiği gibi- Kerrâmiyye'nin meşhur tahrîmu'l-mekâsib düşüncesine benzemektedir.

Kerramiye esasında Sufî bir oluşum olsa da Sufî tabakat kitaplarının yazarları daha ziyade Şafiî- Eşarî olduğu için Kerramiye bu eserlerde ihmal edilmiş olsa gerektir. Maturidî'nin yaşça büyüğü olduğu için Maturidî olarak tanımlanması mümkün olmayan Ebu Muti'nin yaşadığı dönemde Kerramiye'ye verilen önem dikkate alındığında onun Kerramiyye'yi bilmemesi mümkün değil iken eserinde yetmiş üç fırkanın içerisinde hiçbir yerde Kerramiyye'den bahsetmemesi ilginçtir.

Kendisinin bir üst kuşağında Muhammed b. Kerrâm bulunan Ebu Muti'nin Kerramiye'yi karakterize eden bazı fikirleri savunduğu görülmektedir. Ebu Muti'nin yaşadığı dönemde Hanefilik doğuda sadece ameli değil itikadî de bir mezhepti. Fakat Irak ve Şam gibi bölgelerde itikadda farklı mezheplere mensup Hanefiler bulunmaktaydı. Neseft e kelam karşıtı Hanefilerle kelam yanlısı Hanefiler arasında yaşanan tartışmalarda Ebu Muti kelamcı tarafta bulunmaktaydı. Ebu Muti'nin itikadda Hanefî mi Kerramî mi olduğu tartışmalı bir mesele iken yaşadığı dönemde Kerramî olduğunu söylemek ciddi baskı altına girmek anlamına geleceğinden eserinde bilinçli bir gizleme durumuna girdiği düşünülebilir.

KAYNAKÇA

Bernand, Marie, "Le Kitabu'r-Râdd Ala'l-bida", Annales İslamologiques , 16 (1980).

Bulut, Halil İbrahim, Dünden Bugüne Siyasi-İtikadi İslam Mezhepleri Tarihi, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.

Fiğlalı, E. Ruhi, Günümüz İslam Mezhepleri , İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2008.

Kutlu, Sönmez, Mezhepler Tarihine Giriş , İstanbul: Dem Yayınları, 2013.

Lewinstein, Keith, Doğu Hanefi Fırak Geleneği Üzerine Mülâhazalar (İmam Maturidi ve Maturidilik içinde) çev. Sönmez Kutlu & Muzaffer Tan, Ankara: Otto Yayınları, 2018.

Nesefî, Ebu Mutî' Mekhûl b. Fazl, Kitâbu'r-Redd 'alâ ehli'l-bida' ve'l-ehvâ , Thk. Seyid Bahcivan, 2013, Konya.

[1] Sönmez Kutlu, Mezhepler Tarihine Giriş , İstanbul: Dem Yayınları, 2013, 30-32.

[2] Ethem Ruhi Fiğlalı, Günümüz İslam Mezhepleri , İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2008, 20.

[3] Kutlu, Mezhepler Tarihine Giriş , 75-79; Halil İbrahim Bulut, Dünden Bugüne Siyasi-İtikadi İslam Mezhepleri Tarih i, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012, 76-79.

[4] Keith Lewinstein, Doğu Hanefi Fırak Geleneği Üzerine Mülâhazalar, çev. Sönmez Kutlu & Muzaffer Tan, Ankara: Otto Yayınları,2018, 98-101.

[5] Keith Lewinstein, Doğu Hanefi Fırak Geleneği Üzerine Mülâhazalar, 102; M. M.Bernand, "Le Kitabu'r-Râdd Ala'l-bida", Annales İslamologiques, 16 (1980), 8-126.